

Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?

Az első hazai nyomda felszerelésével kapcsolatban az ötszáz éves jubileum során két eltérő vélemény alakult ki. Az egyiket a jelen sorok írója képviselte,¹ amely szerint — többek között — arra a következtetésre jutott, hogy Hess csak öntött betűket hozott magával Budára. Ezt az álláspontot Soltész Zoltánné tagadta:² szerinte Hess matricákkal érkezett hazánkba. A fenti két ellentétes véleménnyel kapcsolatban Varjas Béla igen egyértelműen foglalt állást, amikor saját korábbi — Fitz munkájára támaszkodó — elképzelését az „egyetlen antikva típus matricái”-ról³ megváltoztatva, később az öntött betűkkel kapcsolatos felfogást osztotta.⁴

Másfél évtized után újra foglalkoztatni kezdett a magyarországi könyvnyomtatás kezdeteinek problémája. Elővéve az időközben összegyűjtött nem kevés jegyzetet, időszerűnek tűnt a Hess-féle nyomdával kapcsolatos kérdéseket sokoldalúan újra megvizsgálni. A meglehetősen összetett és sokrétű téma jelentős terjedelmű kifejtésére eddig már négy cikk keretében került sor ennek a folyóiratnak lapjain.⁵ Míg a korábbi írások egyáltalában nem vagy csak érintőlegesen foglalkoztak a matrica kérdésével, addig a következőkben most elsősorban erről lesz szó.

Az első magyarországi nyomdára vonatkozó források köre igen csak szűk. Ezek közül elsődlegesnek minősül a műhely ma ismert két kiadványa, ill. ezeknek valamennyi fennmaradt példánya, továbbá az egyetlen szövegszerű dokumentum: a *Chronica* ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték. Jól példázza ezt Paulus Wallaszky latin nyelvű könyve, aki a lipcei példány ismertetése során 1769-ben közreadta a *Chronica* latin nyelvű előszavának teljes szövegét.⁶ Néhány évtized múlva a Hess-féle műhely történetének német nyelvű megírása során Jakob Ferdinand von Miller — Széchényi Ferenc könyvtársa — újra lenyomtatta a Hess-féle ajánlás eredeti latin szövegét.⁷ Kubinyi Ágost, mint a Nemzeti Múzeum igazgatója immár magyar nyelven számolt be a *Chronica* Bécsből

¹ *Magyar Könyvszemle* 1973. 138—149.

² *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—13.

³ *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 81.

⁴ *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 43.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1988. 1—19, 95—139, 236—247, 1989. 1—19.

⁶ WALLASZKY, Paulus: *Tentamen historiae litterarum...* Lipsiae 1769. 96—97.

⁷ *Zeitschrift von und für Ungern*. III. Pesth 1803. 307—308.

megvásárolt példányáról röviddel annak megtörténtét követően. Írásában ismét közreadta az előszó teljes, eredeti szövegét.⁸

A fenti három közléséből jól kiolvasható a hazai szakirodalom nyelvi formálódása is a 18. és 19. században: először külföldön latinul, majd itthon németül, végül magyarul megjelent írásokban a *Chronica* ajánlásának mindig az eredeti latin szövegét adták közre. A 19. század végére a nemzetközi tudományosságnak ez a korábban egyeduralgoló nyelve immár hazánkban is annyira háttérbe szorult, hogy időszerűvé és szükségessé vált ennek a rendkívüli fontosságú szövegnek magyar nyelven történő közzététele. Fraknói Vilmos az ajánlás címzettjéről írt tanulmányában jelentette meg ezt elsőként.⁹ Fordítása — némi változtatásokkal — hamarosan újra nyomdafestéket kapott a *Chronica* hasonmáskiadásához írt tanulmányában.¹⁰ Ennek német nyelvű változatában azután Hess írása immár németül is napvilágot látott.¹¹

Fitz József a Hessről írt alapvető monográfiájában¹² természetesen részletes vizsgálat tárgyává tette az ajánlás szövegét, amelyhez ezt — több részletben — újra lefordította.¹³ Ennek során helyenként követte Fraknóit, máshol viszont nem. Teljesen önállóan átültette magyarra Hess latin nyelvű ajánlását Gerics József.¹⁴ Csupán egy részét fordította le a Hess-féle szövegnek Varjas Béla, de a fentiekől függetlenül.¹⁵ Úgyanő azután ennek a publikációjának átdolgozott, német nyelvű változatában e mondatokat németül is közreadta.¹⁶ A félévezredes jubileum alkalmával jelent meg, újabb hasonmáskiadásban a *Chronica* teljes szövege annak magyar nyelvű fordításával — természetesen az ajánlással egyetemben — Horváth János gondozásában.¹⁷

Visszatekintve a fenti, meglehetősen hosszú összeállításra jól érzékelhető, hogy milyen fontosnak minősítette immár évszázadok óta a magyar szakirodalom ennek a Hess által írt szöveget. Nyilván ezért tulajdonított Soltészné is olyan rendkívüli jelentőséget az abban olvasható egyik mondatnak, amelyiknek magyar fordítása így hangzik:¹⁸ „És ha napról napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom.”¹⁹ Ebből Soltészné azt a

⁸ *Társalkodó*. Pest 1843. június 8. 45. sz. 179.

⁹ FRAKNÓI Vilmos: *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 13–14.

¹⁰ *Budai Krónika*. Bp. 1900. 9–10.

¹¹ *Die Ofner Chronik*. Wien—Bp. 1900. 10—11.

¹² Jellemző ennek a tanulmánynak súlyára, hogy annak öt részletét 1965-ben a nyomdai kéziszedő-tanulók újra elkészítették: *Írások a felszabadulásról*. — Hess András. Bp. 1965 Kossuth Zsuzsa Gimnázium és Ipari Szakközépiskola. 35–94.

¹³ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. (A továbbiakban: FITZ, Hess) 31, 65, 81—82.

¹⁴ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az állam alapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 141.

¹⁵ *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 82.

¹⁶ *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 43.

¹⁷ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁸ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 10. Érdemes itt megjegyezni, hogy a nyomdász másik munkája, a kis *Basilius*-kötetben nem olvasható semmiféle ajánlás sem.

következtetést vonta le, hogy Hess ebben az esetben „a könyvnyomdáktól távoleső Budán nem tervezhetett folyamatos munkát matrica nélkül.”²⁰

Ezzel szemben Varjas már meggyőzően érvelt amellett, hogy „sem neki [Hessnek], sem Kárainak nem volt valamiféle előre elképzelt könyvkiadói programja, terve javaslata.”²¹ Az ajánlásból Soltész né által kiemelt mondatnak valójában nincs valami különös súlya, hiszen ez a humanista irodalom állandóan ismételt, sztereotip fordulatainak tárházából igencsak jól ismert. Még az ebben a vonatkozásban nem túlságosan gazdag hazai szakirodalom is beszámol pontosan erről. Révész Mária a Bolognában tanító Romulus Amasaesus-nak — feltehetően 1509-ben — Várdai Ferenc, akkori váci püspökhöz intézett panegiriszé ismertetésében olvasható: „...azzal a szokványos ígérettel vesz búcsút hősetől, hogy legközelebb nagyobb munkával kedveskedik...”. Ehhez azután Révész jegyzetében még kiegészítésként hozzáfűzte: „Nagyobb munkának a kilátásba helyezése is gyakori motívum a panegyricusban.”²²

A fentiek fényében tehát újra végig kell gondolni Soltész né meglehetősen messzemenő következtetéseit Hess terveit illetően, amely a tipográfiai kiemelt mondata summázásában így hangzik: „S ha ezt leírta, nyíltan birtokában volt az ehhez szükséges felszerelés: betűtípusának matricái és az öntőkészülék.”²³ A fenti állítás korábban legnyomósabbnak tűnő indoka, a két budai kiadvány között észlelt sorméretkülönbség²⁴ magyarázata viszont az, hogy a papír a nyomtatás előtti nedvesítés során elsősorban a sűrű, vízszintes bordázat mentén nyúlik meg. A fólió méretű *Chronicában* ez nem vezetett változáshoz a sorok közötti távolságban, hiszen a papír mindenekelőtt vízszintes irányban zsugorodott némileg össze a száradás során. Ezzel szemben a negyedréteg alakú Basilius esetében, ahol is a papírív eredeti állásához képest a nyomáskor a szöveg kilencven fokban elfordításra került, a megnedvesített anyagra készült szöveg sorai a száradáskor bekövetkezett kisméretű (kb. egy százalékos) összehúzódás következtében valamivel közelebb kerültek egymáshoz.²⁵ Ezért tehát elesik a két Hess-féle nyomtatvány között észlelhető sorméretkülönbség magyarázatához az átöntés feltételezésének eddigi szüksége.²⁶

²⁰ *Magyar Könyvszemle* 1974. 10–11. — Ennek kapcsán megjegyezhető, hogy a nyomdai munka matrica nélkül is folyamatosan végezhető volt. A hazai műhelyek közül nem kevés a későbbi évszázadokban is kizárólag csak öntött betűkkel dolgozott, mert nem volt matricájuk. Ha a betűk kopottsága már veszélyeztette a kiadványok olvashatóságát, újabb — rendszerint külföldön vásárolt — öntvényekkel frissítették fel felszerelésüket. A szövegtípusok ilyen fokú elhasználódására azonban még a rendszeresen működő officinák esetében is számos évet, sőt akár évtizedet követően került csupán sor. Miután Hess betűin — összehasonlítva a *Chronica* szövegének elejét a *Basilius* végével — a kopásnak semmi kézzelfogható jele sem tapasztalható, bizonyos, hogy nyomdájá tevékenységének beszüntetéséhez sem a betűöntvények elhasználódása miatt bekövetkezett technikai lehetetlenülés vezetett.

²¹ *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 83. — Később ugyanez megismételve: *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 44.

²² Révész Mária: *Romulus Amasaesus*. Szeged 1933. 28.

²³ *Magyar Könyvszemle* 1974. 12.

²⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. I–4.

²⁵ A sorok közötti távolságnak kisméretű megváltozásáról az ősnymtatványokkal foglalkozó szakirodalom már korábban is tudósított. Ennek magyarázatául a következő szempontok szolgáltak: a papír nyomás előtti különböző intenzitású megnedvesítése, anyagában eltérő összetételű papírok,

A két kiadvány típusa között valójában semmiféle eltérés sem észlelhető, sem a betűk formájában, sem azok élességében. Az átöntés alapvető oka általában a sokat használt típusok kopottsága volt. Az ilyen munka elvégzését követően azután a betűk vonalai a korábbiakban tapasztaltaknál némileg karcsúbbakká és kontúrjaik pedig jóval egyenletesebbekké váltak. Mindebből semmi sem tapasztalható a *Chronica* és a *Basilius* betűinek összehasonlítása során. Ráadásul a nem kevés költséget, fáradságot és időt igénylő átöntés Hess esetében semmiféle gyakorlati előnnyel sem járt volna: indoklására nem hozható fel egyetlen logikus érv sem. Az átöntés feltételezésének tárgytalanná válásával immár nem áll fenn a matricák budai jelenlétének kényszere sem.

Hess betűinek a római Lauer-féle műhely típusaival való bizonyos mértékű összefüggése, amelyről mind Fitz,²⁷ mind Soltészné írt,²⁸ önmagában nem szolgál bizonyítékkal, de még csak érvként sem abban a kérdésben, hogy Hess vajon öntött betűket, vagy matricákat, sőt elvben esetleg akár patricákat hozott-e magával Budára. Az itteni betűtípus jellegzetességei kapcsán azonban két kérdés mégis csak megvizsgálásra szorul. Az egyik a latin nyelvben oly fontos „us” rövidítésjel hiánya, a másik pedig egyes minuszkulák (pl. „e”) méretében és formájában mutatkozó eltérés.

Az említett „us” abbreviatura hiánya Soltészné megítélése szerint: „Ha öntött betűket hozott volna, ez aligha fordul elő, mert akkor e rövidítésből is számos példányt hozott volna. A betűtípus matricáit szállító nyomdásznál azonban az us-rövidítés egyetlen példányban levő matricája könnyen elveszhetett, vagy összetörhetett.”²⁹ Az öntött betűket azonban aligha szállították „ömlesztve”, vagyis rendezetlenül, hanem öntvényenként külön-külön zsákokcákban, ahonnan azután azok tartalma közvetlenül a szedőszekrény elkülönített rekeszeibe kerülhetett. Így azután az elveszés veszélye egy kis zacskóra éppenúgy leselkedett, mint egy matricára.

A budai betűk bizonyos hasonlatossága és bizonyos eltérése, ha az ember azokat összeveti a római Lauer-féle műhely típusaival, Fitz felismerése óta³⁰ egyaránt kétségtelen. Lauer nem csupán a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában ebben a nyomdászat szempontjából is kimagaslóan fontos városban, hanem ott ő egyben messze a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Jól

valamint az ívek más és más fokú enyvezettsége (Haebler, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. I. Halle a. S. 1905. XI—XII. — Abt. II. Halle a. S. 1908. VI. — HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 88. — CONSENTIUS, Ernst: *Die Typen der Inkunabelzeit*. Berlin 1929. 81—82. — GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974). 13—14.). A *Basilius* papírjának vízjele valóban eltér a *Chronica*-ban található két másik vízjelpártól (*Magyar Könyvszemle* 1989. 1—19.), Hess két kiadványa között a sorméretben mutatkozó mintegy egy százalékos eltérés azonban mindenképp a papírív ellentétes fekvésével magyarázható, amire az ősnymotatványokkal foglalkozó szakirodalom korábban közvetlenül nem utalt.

²⁶ *Magyar Könyvszemle* 1988. 239—240.

²⁷ FITZ, Hess 61—62, 64.

²⁸ *Magyar Könyvszemle* 1974. 5—8.

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 6—7.

³⁰ FITZ, Hess 61—62, 64.

bizonyítják ezt azok az egyetlen típuson belül használt, egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban is viszont lehet látni.³¹ Amennyiben Hess betűit öntött formában szedte össze Rómában, kézenfekvő és további magyarázatot sem igényel a Budán is tapasztalható és feltűnő formagazdagság. Ha azonban a típusokat nem készen hozta volna magával, hanem azokat csak Budán öntötte volna ki matricák segítségével, akkor indokolásra szorul, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állította elő.

E kérdés helyes megválaszolásához végig kell gondolni a betűöntés munkaménetét.³² A matricát a mester az öntőműszer egyik felének aljára csiptette, majd azt ott gondosan tologatta és ütögette, hogy a betűkép pontosan helyezkedjék el az összeállított műszerben kialakult kis aknának alján, amelybe azután a megolvasztott betűfémot öntötte. Ha újabb matricát vett munkába, a fenti, nem kis gondosságot és időt igénylő munkafolyamatot meg kellett ismételnie. Ehhez járul még, hogy a másodikat még össze is kellett vetnie az elsőként igénybe vett matricáról öntött betűkkel, hogy a betű alapvonala (sorbázisa), amelyen az összes nagybetű, továbbá a kisbetűk jelentős része áll, pontosan megegyezzek a már korábban elkészültekkel. Minden új matrica beállítását próbaöntésekkel kellett ellenőrizni, hogy a szükséges igazításokat még a sorozatban történő betűöntés előtt el lehessen végezni.

A fentiek fényében több mint kétséges, hogy egyetlen nyomdász is vállalkozott volna arra, hogy a készen kapott matricák közül ugyanabból a betűből egy helyett többnél is elvégezze a fentiekben röviden körvonalazott és logikailag teljességgel felesleges munkafolyamatot. Márpedig Hess-nél legalább öt egymástól világosan megkülönböztethetően eltérő „e”-betűt lehet felismerni! Kétségtelen hogy az „e” szinte minden nyelv öntőcéduláján egyike a legnagyobb számban igényelt betűknek.³³ A *Chronica* egy-egy lapján található „e”-betűk száma 150 és 200 között ingadozik. Természetesen ennél valamivel többel kellett rendelkeznie a budai nyomdának, hogy ne keletkezzék zavar egy-egy lap szövegének kisedésekor, amennyiben abban az átlagosnál jóval több esetben lett volna szüksége erre a betűre. Egyetlen matricáról azonban elvben korlátlan számban, a gyakorlatban pedig sok tízezer példányban lehet betűt önteni. Így teljességgel értelmetlen és megmagyarázhatatlan néhány száz betű öntéséhez legalább öt különböző matricát változtatva újra meg újra igénybe venni ennek összes, a fentiekben körvonalazott és teljességgel felesleges munkatöbbletével.

A fentiek után felmerülhet a kérdés, hogy vajon Lauernél miért található egy-egy betűből több alak. Ennek indoklásához vissza kell térni az ő már említett kísérletezőkedvéhez. Nem csupán a legtöbb betűtípussal, de még egyetlen típuson belül egy-egy betűnél is újabb és újabb megoldásokkal kísérletezett. Ennek

³¹ *Magyar Könyvszemle* 1973. 142. és 1974. 6.

³² CONSENTIUS *i. m.* 97—99.

³³ A latinban a kurrenssek 9.8 százalékát alkotják, és ezzel az „i” (12.2 százalék) után a második leggyakrabban használt betű. Ezért az adatért Nagy Zoltánnak, a betűöntés hazai szakértőjének jár köszönet.

tulajdonítható az a formagazdagság, ami nála tapasztalható.³⁴ Mind a patrikakészítés, mind a betűöntés során viszonylag igen magas volt a mai fogalmak szerint a selejt aránya.³⁵ Amíg tehát Lauernél egy-egy betű különböző alakja a betűalkotás terén végzett próbálkozásaival magyarázható, addig ugyanennek Budán matricákról való újraöntés keretében történő megismétlése teljességgel érthetetlen volna. Öntött betűk alkalmazása esetében azonban mindez Hess műhelyében problémátlanul érthető és természetes. Sőt, az sem zárható ki, hogy a nála a többi korabeli típustól eltérő formában jelentkező betűk — különösen a verzálisok — is Lauer kísérletezéseinek gyümölcsei, és amelyeket a római nyomdász saját kiadványaiban azután soha sem vett használatba.

A matrica kérdését még más oldalról is meg lehet közelíteni. Fitz még úgy vélte, hogy a *Chronica*-t három szedésrészletben és három sajtón állították elő. Ehhez a munkamódszerhez természetesen jelentős mennyiségű, mintegy 70 000 öntött betűre lett volna szükség több mint egy tucatnyi személyzettel.³⁶ Ezzel szemben már korábban megállapítható volt, hogy a budai műhelyben csupán egyetlen, kisméretű sajtó működött,³⁷ amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek.³⁸ De vajon miért ilyen nehézkes módon? Amennyiben elegendő mennyiségű öntött betű állt volna rendelkezésre, amely matrica esetében kézenfekvő lenne és joggal feltételezhető, akkor vajon miért nem lappáronként nyomtatták az első hazai könyvet? A kisméretű tégellyel rendelkező sajtó ugyanis nem jelenthetett akadályt ebben a kérdésben, hiszen az egy nyomóformában elhelyezett két szedéstükörről a levonat ezzel is előállítható a lappárról: előbb az egyikről, majd a formát beljebb tolva, a másiktól. Helyette azonban ezt két, egymástól teljesen független munkamenetben készült annak minden vonatkozásban megkettőzött munkájával (előtte a papír megnedvesítése, utána annak szárítása stb.).

A magyarázat nyilván a korlátozott számban rendelkezésre álló betűk mennyiségében kereshető. Ha lett volna matricája a budai műhelynek, akkor ott bizonyosan öntöttek volna elegendő betűt ahhoz, hogy a füzetek első felének és legalább a második fele első lapjának szövegét előre kiszedhessék, ami azután lehetővé tette volna a lappárok már említett, gazdaságos módon történő, együttes kinyomtatását. Ennek ellenkezője is tehát a viszonylag szerény mennyiségű öntött betű alkalmazásának feltételezését erősíti.

Soltészné — Fitz nyomán — meggyőző módon logikai rendbe szedte a nyomdatörténeti kutatások három alapvető forrását: 1. egykorú, hiteles, írásos dokumentum; 2. a tárgyalt nyomda kiadványainak együttese; 3. a korabeli nyomdászgyakorlat.³⁹ Ez a mostani írás az eddigiekben témájának vizsgálata során

³⁴ Hogy ennek mi volt az indítéka, azt ma már természetesen csak találgatni lehet. Mindenesetre az egyéni esztétikai igényesség és a betűmetszésnél jelentkező esetleges tapasztalathiány mellett gondolni lehet talán az ólommatrica igénybevételének lehetőségére is.

³⁵ CONSENTIUS *i. m.* 103–106.

³⁶ FITZ, *Hess* 95–100.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1973. 144–146.

³⁸ FITZ József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadási és könyvkereskedelmi története. I.* Bp. 1959. 109. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 9.

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 1.

az első két forrással foglalkozott, így most a harmadik szemszögből is helyes szemügyre venni a kérdést. A korabeli nyomdászgyakorlat esetében azonban vigyázni kell, hogy az analógia megállapításához lehetőleg nagyjából azonos nagyságú mûhelyek kerüljenek összevetésre. A 15. századból fennmaradt írásos adatok túlnyomó többsége természetesen jelentős nagyságú, több sajtót, jelentős betűkészletet és számos alkalmazottat foglalkoztató, nagyterjedelmű kiadványokat is előállító nyomdákra vonatkoznak. Az ezekből kiolvasható adatok többsége (pl. termelékenység) azonban nem vihető át egy az egyben az egészen kis méretű budai officinára.

Természetesen csak igen kevés dokumentum maradt fenn a 15. század második feléből, amely közvetlenül szolgálhat támpontul ebben a kérdésben. A gazdag olaszországi levéltárakból azonban egy-két analógia mégis csak napfényre került. Így 1476-ban Palermóban a városi tanács, amikor Andreas Vyel von Worms nyomdással szerződött, a neki átadott mûhely felszerelése egy sajtóból és egy szedőszekrényből állt az utóbbihoz tartozó betűkkel.⁴⁰ Hasonló volt a helyzet 1478-ban, amikor Nicolaus Jacobus de Luciferis két másik, ugyancsak Nápolyban tevékenykedett mesterrel, Nicolaus Benedicti-vel és Johannes Adam de Polonia-val kötött megállapodást.⁴¹ Egyik esetben sincs szó sem patricáról sem matricáról, hanem csakis öntött betűkről.⁴² A matrica nélkül dolgozó kis mûhelyek tehát már a 15. század hetvenes éveiben sem voltak ismeretlenek.

A másfél évtizeddel ezelőtt kikövetkeztetett 45 kilónyi betűmennyiség, amely felett Hess hozzávetőleg rendelkezhetett,⁴³ a korabeli dokumentumok fényében is reálisnak tűnik. 1481-ben Domenico Caraffa Nápolyban kölcsönben engedte át két német tipográfusnak betűanyagát, amely a szekrényvel együtt 47 rotulit, vagyis kb. 125 fontot, azaz mintegy 56 kg-ot nyomott. Két évet követően ugyanezeket az öntött betűket Caraffa kölcsönbe adta Jodocus Hohenstein-nek, amikor is a szerződésben 122 font fontnyi, azaz 55 kg betűanyag szerepel.⁴⁴ Ezzel egyidőben Hohenstein 112 fontnyi, azaz 50 kilónyi saját betűkészletét adta zálogba.⁴⁵ Tehát az ilyen kis officinák teljes betűkészlete általában kb. fél métermázsa lehetett, amely igen jól egybevág a budai mûhely esetében korábban kikövetkeztetett súllyal.

Az a körülmény, hogy Hess csupán egyetlen, kisméretű sajtóval és egyetlen, meglehetősen megviselt betűtípus öntvényeivel dolgozott egyértelműen arra utal, hogy vállalkozása nem volt tőkeerős. Aligha jött Budára messzemenő publikációs tervekkel, sokkal inkább mecénások megrendelésére és támogatására számított Magyarországon, semmint saját befektetésének kamatoztatására. Márpedig a matrica (ráadásul, ha egy-egy betűből nem is mindig egy!) nem volt olcsó mulatság abban az időben.⁴⁶ Vélhetően Hess inkább csak bizonyos szakmai ismereteket és egyedül a nyomtatáshoz elengedhetetlenül legszükségesebb felszerelést, vagyis öntött betűket hozott magával Budára. A *Chronica* megjelentetéséhez a papírt, úgy

⁴⁰ *Zentrblatt für Bibliothekswesen* 1924. 88.

⁴¹ Fava, Mariano—Bresciano, Giovanni: *La stampa a Napoli nel XV. secolo. I.* Leipzig 1911. 182—183.

⁴² CONSENTIUS *i. m.* 42. és 44.

⁴³ *Magyar Könyvszemle* 1973. 148.

⁴⁴ FITZ, *Hess* 118.

⁴⁵ FAVA—BRESCIANO *i. m.* I. 183—185, 187.

⁴⁶ CONSENTIUS *i. m.* 105.

tűnik, mecénás — feltehetően Vitéz János primás — támogatásával sikerült megszereznie.⁴⁷ Így az is valószínű, hogy a lehető legminimálisabb személyzetre, mindenek előtt saját erejére támaszkodva dolgozott. Az interpunkciók sajátos használatából arra lehetett következtetni, hogy az egyik legtöbb szakismeretet igénylő feladatot, a szedést Hess maga végezhette.⁴⁸

Az eddig megállapított vagy kikövetkeztetett, ill. feltételezett részletekből kísérletet lehet tenni Hess tevékenységének időrendben történt összeállítására és munkája ütemének kipuhatolására. Ha az eredeti első levélre valóban Vitéznek szóló ajánlást nyomott, úgy a *Chronica* munkálatait szükségszerűen a primás 1472. augusztus 9-én bekövetkezett halála előtt kezdte meg. A mű kinyomtatása ez esetben legalább tíz hónapot vett igénybe. Elosztva ezt az időt a 134 szedett lappal,⁴⁹ folyamatos munka esetén, legfeljebb havi 13-14 lap előállítását lehet valószínűsíteni, ami heti kb. három lapnak felel meg. Talán két-két napos ritmus érezhető ki ebből: az egyik nap egy lap szövegének szedése, a másik nap pedig annak kinyomtatása.

Természetesen ez roppant lassú ütemnek tűnik, hiszen a hivatásos nyomdászok körében a teljesítmény a szedésben óránként kb. 1000 betű,⁵⁰ amíg a nyomásé — két személy közreműködésével — 250 levonat.⁵¹ A 2000 betűhelyet tartalmazó egy-egy *Chronica*-lap szedése tehát két órát, a korábban kikövetkeztetett 200—240 példány kinyomtatása⁵² pedig mindössze egy órát igényelt az ebben a munkanemben járatos személyeknek. Szinte biztos, hogy Hess aligha rendelkezhetett jelentős gyakorlattal a könyvnyomtatás valamennyi részletmunkájában, így teljesítménye nyilván jóval az említettek alatt maradt. A fenti két főmunkafázison kívül azonban több más, kiegészítő feladat elvégzésére is szükség volt: a betűk megmosása a nyomtatást követően és azok visszaosztása a szedőszekrénybe, a papír megnedvesítése, ill. szárítása ugyancsak minden nyomtatás előtt és után, az elkészült szedés korrigálása stb. Ráadásul, ha a nyomtatást is segítőtárs nélkül végezte, ez a munka több mint kétszeres feladatot jelentett egy személy számára. Végül, de nem utoljára arra is gondolni kell, hogy a régi műhelyek esetében nem lehet állandóan az elméleti kapacitás teljes kihasználásával számolni.

Az eddigie alapján a budai műhellyel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el. Kárai 1470 és 1471 fordulóján tárgyalt Hess-sel Rómában, hogy rávegye a Magyarországra költözésre. A biztatást ehhez — feltehetően — Vitéz János primás megbízásából tette. Korábban mind Fritz,⁵³ mind nyomában Soltészné⁵⁴ úgy tartotta, hogy a római nyomdász csak az 1472. év februárját követően indult el Magyarországra. Ugyanis a budai műhelyben használthoz legközelebb álló Lauer-féle, a szakirodalomban másodiknak jelzett betűtípus használatát tulajdonosa az említett időpontban hagyta abba. Ilyen időrendi függőség azonban nem áll fenn, hiszen függetlenül attól, hogy Hess öntött betűt,

⁴⁷ *Magyar Könyvszemle* 1988. 246.

⁴⁸ *Magyar Könyvszemle* 1988. 244—245.

⁴⁹ A ma ismert 133 laphoz még az eltávolított első levélnek legalább az egyik fele is járul.

⁵⁰ GASKELL *i. m.* 54.

⁵¹ GASKELL *i. m.* 139.

⁵² *Magyar Könyvszemle* 1989. 8.

⁵³ FITZ, *Hess* 70—71.

⁵⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. 7—8.

vagy matricát hozott magával Budára Lauer nyugodtan használhatta a saját és Hess t l amúgyis számos vonatkozásban eltérő bet t t pus t Rómában.⁵⁵  gy Hess korábbi Budára indulásának nincs semmi logikai akadálya sem.

Ezek szerint a nyomdász már 1471-ben érkezhetett hazánkba, mert az esztergomi érsektől a megbízást és a pap rv s rl sra a jelentős anyagi támogatást egyedül a főpap életének viszonylag nyugodtabb periódusában kaphatta. A legalkalmasabbnak ehhez az 1471. december 19- t követő hetek mutatkoznak, amikor is Vitez kibékült Mátyás királyal, de bizonyosan m g 1472. március elsejét megelőzően, amikor a pr m st letartoztatt k. 1472 legelején a Vit zt l kapott pénz birtokában Hess megrendelhetette a papírt Velencéből, ami azután ennek az esztendőnek derekára meg is érkezhetett. Ebben a félévben állíthatta össze — nyilván helyi iparosok segítségével — kis műhelye legfontosabb berendezését a sajtót, továbbá a szed szekr nyt, elkészíthette a fest ket stb. Mindez nyilván nem töltötte ki egész idejét,  gy erre az időszakra vonatkozhat a Kárainak  rt ajánlásában olvasható „non parum otiosus” megjelol s, vagyis nem kevés ideig tétlenül várakozott, munka nélkül volt.

A kikövetkeztethető igen lassú  tem, amivel a *Chronica* elkészülhetett, arra utal, hogy a budai nyomda valamiféle „egyszemélyes” m hely lehetett, ahol a könyv előállításával kapcsolatos összes érdemi munkát maga Hess végezhetette. Hasonló tempóban az első kiadv ny n l több mint hatszor kisebb terjedelmű *Basilius* kinyomtatásához mintegy másfél hónapra lehetett szüksége. Vagyis, amennyiben a *Chronica* 1473. június 5-i befejezését követően ehhez azonnal hozzálátott, akkor még július második felében már azzal is végezhetett. Inkább elképzelhető azonban, hogy első kiadványa befejeztével mindenek előtt a *Chronica*  rt kes t se jelenthette Hess számára a mindennél fontosabb feladatot,  gy a *Basilius* előállítása feltehetően inkább későbbre maradhatott.

A fentiekben feltételezett mintegy egész évre terjedő előállítási időt megerősíteni látszanak Hess ajánlásának „suscepi laborem ingentem dierumque plenum” szavai, vagyis „ ri si és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra”,⁵⁶ vagy másként „hosszú időt igénylő nagy vállalkozáshoz fogtam”.⁵⁷ Lényegében hasonl t fejez ki ugyanennek az  r snek egy másik fordulata is: „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubritatem dirigerem”. A „pluribus diebus” szavak alatt ugyanis — Fraknói  s Fitz „néhány nap előtt” fordítása helyett inkább — „sok-sok napon keresztül”, „hosszú ideig”, vagy „sok napokon  t” értendő.⁵⁸ Hess tehát nyomatékosan kifejezésre kívánta juttatni, hogy számára a *Chronica* kinyomtatása milyen hosszú és fáradságos munkát jelentett. Emellett természetesen ezzel a szavakkal a m  elkészítésével elért érdemeit is m lt nyoltatni kívánta, de a „hosszú idő”, a „sok nap” jól érzékelhetően tart s, sok hónapos erőfeszítést  hajthatott hangsúlyozni.

A fentiekben kifejtettek nem tekinthetőek kész tényeknek, hanem inkább csak munkahipotézisnek, hiszen annak számos eleme feltételezéseken alapszik. Márpedig

⁵⁵ Azt a véleményt, hogy Hess maga metszette betűkkel dolgozott volna, egyedül Sebest yn Gyula vetette fel (*Gutenberg Festschrift* 1925. 31.), ez a feltételezés r alisan azonban aligha vehető számításba.

⁵⁶ *Chronica Hungarorum* Bp. 1973. 5.

⁵⁷ *Budai Krónika*. Bp. 1900. 9–10.

⁵⁸ *Magyar Könyvszemle* 1988. 245.

erre további következtetések építése valódi légvár lenne. Inkább csak az első hazai műhely két termékének meglehetősen alapos vizsgálata nyomán kialakult benyomások mozaikjainak összerakásával jött létre a fenti gondolatsor, ami mindaddig segítheti a további vizsgálódást, amíg egy vagy több olyan nyomós bizonyíték fel nem merül, ami az így kialakult kép kiigazítását, esetleg teljes módosítását nem teszi szükségessé.

A fentiekben előadott időrend meglehetősen távol áll a Fitz által kifejtettől,⁵⁹ de alighanem közelebb van a valósághoz. Miután bizonyítható volt, hogy az első budai nyomdában egyetlen kisméretű sajtó működött csupán, így aligha tartható a korábban feltételezett létszámú személyzet és teljesítmény. Nehéz is elgondolni, hogy vajon miért tétlenkedett Hess viszonylag jelentős kapacitású műhelyével 1472 tavaszától, vagyis a korábban vélt Budára érkezésétől a következő év húsvétjáig, a *Chronica* kinyomtatásának feltételezett megkezdéséig, hiszen ennek kialakítása távolról sem igényelt ennyi időt. Önmagában is ellentmondásos 13 főnyi személyzet alkalmazásának vélelmezése,⁶⁰ ha ezek mindössze egyetlen hónapig dolgoztak csak. Ugyanilyen ingatag alapokon áll Fitz rekonstrukciója Hess költségvetését és az általa kért könyvárat illetően.⁶¹

Bizonyos, hogy a most kifejtett gondolatsor végén nem egy impozáns, a nagy külföldi nyomdákkal vetekedő budai officina képe rajzolódik ki, hanem egy minden szempontból a lehető legszerényebb kis műhely. Azonban ennek felszerelésére vonatkozó és eddig tett megállapítások — beleértve a valóban minimális mennyiségű öntött betűket — egyre-másra csakis erre a feltételezésekre szorították az ezzel a témával behatóan foglalkozó vizsgálódót.

BORSA, GEDEON

Was für eine Druckerei besass Andreas Hess 1473 in Buda?

Gelegentlich des halbttausendjährigen Jubiläums der ersten ungerländischen Druckerei gestalteten sich zwei gegenteilige Meinungen in der ungarischen Fachliteratur. Die eine wurde von dem Verfasser dieses Aufsatzes vertreten, nach welcher Hess mit einer Menge von ungefähr einem Halbzentner von gegossenen Lettern von Rom in die ungarische Hauptstadt an kam. Der andere Standpunkt war der von Frau Zoltán Soltész, nach der musste der Drucker unbedingt Matrizen haben.

Der Aufsatz qualifiziert als eine humanistische Redewendung die Worte des Druckers in der Widmung, laut dessen wird er in der Zukunft noch grössere Arbeiten erzeugen. Daraus kann man weder an weitgehenden Ausgeberpläne, noch an der unerlässlichen Anwesenheit der Matrizen folgern. Auch die Abweichung von ein-zwei mm pro zwanzig Zeilen der zwei Budaer Drucksachen ist nicht durch Überguss, sondern mit der abweichenden Natur des Papiers der zwei Werke zu erklären. Durch die Wirkung der Befechtung vor dem Druck zog sich das Papier beim Trocknen, entlang der dichteren Rippen des Schöpfsiebs, mehr horizontal, als vertikal zusammen. Das führte im Werk in Quartformat (GW 3702) zu einer etwas minderen Zeilanhöhe, als im anderen in Folioformat (GW 6686).

Es gibt auch mehrere andere Argumente, die die Existenz der gegossenen Buchstaben bestärken scheinen. Die eingehenderen Untersuchungen verweisen sogar auf eine „ein Mann“ Werkstatt, wo Hess alle wichtige Arbeit allein machen könnte. Daraus kann man folgern, dass die Herstellung der *Chronica Hungarorum* auf 67 Folia mehr als zehn Monate brauchte.

⁵⁹ FITZ, *Hess* 93, 102—103, 169.

⁶⁰ FITZ, *Hess* 119—120.

⁶¹ FITZ, *Hess* 118—120.